

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ТАРЫХ ЖАНА МАДАНИЙ МУРАС
ИНСТИТУТУ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д.07.16.528

**Кол жазма укугунда
УДК: 947(575.2)(043.3)**

МЫРЗАБАЕВА НУРЖАМАЛ САСАЛИМОВНА

**СОВЕТ МАМЛЕКЕТИНИН ИСЛАМГА КАРАТА ДИНИЙ
САЯСАТЫ**

(Кыргыз Республикасынын мисалында)

Адистиги: 07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2017

**Диссертациялык иш Жалал-Абад Мамлекеттик
Университетинин «Тарых» кафедрасында аткарылды**

Илимий жетекчи: тарых илимдеринин доктору, профессор
Курбанова Назира Умаровна

Расмий оппоненттер: тарых илимдеринин доктору, профессор
Арзыматова Айнура Атыгаевна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент
Шеров Шайырбек Бийжанович

Жетектөөчү мекеме: К.Карасаев атындагы Бишкек
Гуманитардык Университетинин
Кыргызстандын жана Чыгыш чет
өлкөлөрүнүн тарыхы кафедрасы

Дареги: Бишкек ш., проспект Мира 27.

Диссертация 2017-жылдын «19» майда саат 14дө 720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а дареги боюнча И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана Маданий Мурас Институтунун алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) жана окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.07.16.528 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Диссертация менен И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин илимий китепканасында таанышууга болот. Дареги: 720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а. Авторефераттын жана диссертациялык иштин толук тексти *«arabaev.kg»* сайтына жүктөлгөн.

Автореферат 2017-жылдын «19» апрелде таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, т.и.д.**

Алымбаев Ж.Б.

КИРИШҮҮ

Изилденүүчү теманын актуалдуулугу. Совет мезгилиндеги идеологиялашкан исламдын өнүгүүсү ушул кезге чейин бирдиктүү баага ээ боло элек. Совет бийлиги жылдарында мамлекет-дин мамилелеринин динге карата катаал кысымды талап кылган тоталитардык –атеистик модели калыптанган. Дин чөйрөсүндө мамлекеттин саясаты ички коомдук-саясий, социалдык-экономикалык жана эл аралык кырдаалга жараша бир кылка болгон эмес.

Согуштардын (жарандык, басмачылык, улуу ата мекендик, ХХк. аягы) татаал жылдарында саясат жумшарган, мамлекет исламды өз тарабына тарткан, мамлекеттин позициясы күчөшү менен “күжүрмөн атеизм” жаалданып турган.

Бул мезгилдебардык салттуу диний-сыйынуу иш чараларына тыюу салынган, мусульман дин башчыларын куугунтукка алышкан жана камашкан, дээрлик бардык чоң жана кичине мечиттер, бардык диний окуу жайлар – медреселер, кархандар, мектептер жабылган жана жок кылынган, бардык шариат соттору жоюлган. Маданий революция жүргүзүлдү, алфавит алмашты, мусулман аялдар эркиндикке чыкты.Массалардын аң-сезимине европалык чоочун ой-жүгүртүү, жашоо ыңгайы жана жүрүм-турум таңууланган. Исламды жоюу саясаты эне тилин гана эмес, ислам менен байланышкан улуттук маданияттын көптөгөн элементтерин, улуттук салттарды, көптөгөн үрп- адаттарды унутууга алып келди.

Советтик Кыргызстанда айрым гана ислам жөрөлгөлөрү, майрамдары жана ритуалдары (үжүрө, нике, жаназа, сүннөт, курман айт, орозо айт) коомдо жашыруун түрдө жашоосун уланта берген. Диндин коомдогу орду менен ролу жөнүндөгү илимий изилдөөлөр изилдөөчүлөр тарабынан “дин менен ишенимдин булагын материалистик көз караштан туруп түшүндүрүүнү”[83] талап кылган лениндик методологияга ылайык атеистик позицияда бир жактуу баяндалган.

Анын натыйжасында, бир жагынан, ислам башка диндер сыяктуу эле өзүнүн потенциалын бир кыйла жоготту. Экинчи жагынан исламдын негиздеринин мусулмандардын аң-сезиминде сакталуусу азыркы Кыргыз Республикасында исламдын кайра жаралуусундагы катачылыктардын негизи болуп калды. Ошондуктан, биздин күндөрдөгү кайрадан исламдашуунун көптөгөн терс көрүнүштөрүнүн тамырларын: эмне үчүн ислам байыркы түрүндө кайра жаралды, мусулмандардын ислам тууралуу билимдеринин жетишсиздигин, алардын саясатташуусун жана радикалдашуусун байкоо үчүн терең тарыхый талдоо жүргүзүү зарыл.

Кыргызстандын бүгүнкү абалын, анын ичинде ислам фактору менен байланышкан проблемалардын республиканын ички турмушунда гана эмес, эл аралык аренада да өсүшүн, эске алганда, өткөн мезгилдин

катачылыктарынан сабак алуу өтө маанилүү, анткени ислам –өлкөнүн ички саясий туруктуулугунун гана эмес, келечектеги геосаясий коопсуздугунун да фактору болуп саналат.

Азыркы учурда, өлкөдөгү саясий, социалдык-экономикалык жана руханий өзгөрүүлөр диний эркиндиктин жолундагы идеологиялык тоскоолдуктарды жойду. Жашоонун демократияланышы коомдогу диний ишенимдеги салттардын жана жөрөлгөлөрдүн кайра жаралуусуна дем берди. Мамлекеттик-дин мамилелеринин жаңы стандарттарынын элементтери КР Конституциясы тарабынан диний эркиндиктин жарыялануусу жана анын кепилдениши (2016), диний уюмдардын ишмердүүлүгүнөн чектөөлөрдүн алып салынышы, “Диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясаттын концепциясынын” кабыл алынышы (2014), “Абийир эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө” Мыйзамга оңдоолордун киргизилиши болуп калды. Кыргыз Республикасы динге жана жарандардын абийир эркиндигине жана диний ишенимине болгон укугуна тиешелүү көптөгөн эл аралык документтерге кол койду жана ратификациялады. Өлкөдө исламга байланыштуу диний проблемаларды ар түрдүү деңгээлдерде, анын ичинде Коопсуздук Кеңешинде (2014) да чечүү процесси жүрүп жатат.

Андан сырткары, Кыргызстандагы совет мамлекетинин динге карата саясатынын маселелери боюнча толук комплекстүү изилдөөлөрдүн болбогондугу өткөн жылдардын илимий эмгектеринде кеңири жайылган бир катар теориялык жоболорду жана бир тараптуу баалоолорду кайрадан карап чыгууну талап кылат.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар менен, ири илимий программалар менен же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Иш автордун жеке демилгеси менен аткарылды.

Проблеманын изилденүү деңгээли диссертациядагы “Изилденүүчү теманын тарыхнаамасы, булактары” деген аталыштагы биринчи бапта (1.1. 1.2.) Изилденүүчү теманын тарыхнаамасы, Совет мамлекетинин атеистешүүсүнүн негизги булактары жана методологиялык өбөлгөлөрү бөлүктөрүндө ачып көрсөтүлөт.

Изилдөөнүн объекти болуп совет мезгилиндеги мамлекет жана дин саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп совет мамлекети менен исламдын өз ара мамилелешүү процесси эсептелет.

Диссертациялык иштин максаты- Кыргыз Республикасынын мисалында дин чөйрөсүндө мамлекеттин исламга карата жүргүзгөн саясатын изилдөө, анын мыйзам ченемдүүлүктөрүн, сабактарын ачып көрсөтүү болуп саналат.

Изилдөөнүн максатын эске алып, автор өзүнө төмөндөгүдөй милдеттерди койгон:

- изилденүүчү темага тарыхнаамалык талдоо жүргүзүү;
- Совет мамлекетинин атеисттешүүсүнүн булактарын, идеялык, методологиялык негиздерин жана өбөлгөлөрүн изилдөө;
- Совет мамлекетинин исламга карата саясатынын калыптануу жана өнүгүү процесстерин, тенденцияларын жана карама-каршылыктарын, алардын мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачып көрсөтүү, советтик Кыргызстандын Кудайсыздар Союзунун исламга карата жүргүзгөн ишмердигин анализдеп чыгуу;
- Басмачылык кыймылдагы диний факторду изилдөө, Кыргызстандагы мусулман аялдарынын ислам шариаттарынан “азаттыкка чыгаруу” үчүн күрөштүн өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү;
- Кыргызстандын мусулман дин өкүлдөрүнө карата жүргүзүлгөн сот процесстерин анализдеп чыгуу;
- жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде илимге негизделген корутундуларды жасоо жана Кыргызстанда азыркы мамлекет-ислам мамилелерин түзүүдө пайдалуу боло турган практикалык сунуштарды берүү.

Изилдөөнүн методологиясы. Изилдөөдө тарыхый тааныш билүүнүн негизги принциптери – историзм жана объективизм колдонулду. Салыштырма, системдик анализ, статистикалык ж.б. методдордун комплекси кеңири пайдаланылды.

Изилдөөнүн хронологиялык чеги Кыргызтан тарыхынын совет мезгилин -1917-1990-жж.- камтыйт

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

1. Кеңири булактарга жана архивдик материалдарга, Кыргыз Республикасынын мисалында мамлекеттик жана партиялык органдардын исламга карата ишмердигине идеологиядан тышкары жаңы концептуалдык позицияда талдоо жүргүзүүнүн негизинде алардын *өз ара мамилелеринин мыйзамченемдүүлүктөрү ачып көрсөтүлдү*;

2. Советтик мезгилдеги мамлекет-ислам мамилелеринин чөйрөсүн укуктук жөнгө салуудагы негизги багыттар, тенденциялар, кемчиликтер жана карама-каршылыктар изилденди;

3. Тарых илиминде мурда белгисиз болгон, толук изилденбеген архивдик материалдар: *КРнын борбордук мамлекеттик архиви* (Ф.2597,Ф.2678); *КРнын борбордук мамлекеттик коомдук-саясий документтер архиви* (Ф.6, Ф.10,Ф.951);дин жана диний ишмерлер тууралу көп белгилүү эмес маалыматтарды камтыган *Ош мамлекеттик архиви* пайдаланылды (толугураак 11-б.кар.);*Жалал-Абад областтык архиви* (Ф.2,ф.723);

4. Мамлекет-ислам мамилелеринин топтолгон тажрыйбасын азыркы шарттарда пайдалануу боюнча негизги сабактар аныкталды.

5. Илимий жыйынтыктар жана практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси. Диссертацияда совет мезгилиндеги мамлекет-ислам мамилелеринин мүнөзү жөнүндө теориялык жоболор талданды жана системалаштырылды, алардын жыйынтыктары мамлекеттин исламга жана ислам диний уюмдарына карата мындан аркы стратегиясын жана тактикасын иштеп чыгуу үчүн кызмат кыла алат.

Алынган маалыматтар, жыйынтыктар жана сунуштар төмөндөгүлөр үчүн колдонууга ылайыктуу:

- Кыргызстандын тарыхы боюнча эмгектерди түзүүдө, окуу-методикалык усулдарды иштеп чыгууда, жогорку окуу жайларда окутууда;
- дин маселелери боюнча иш алып барган бийлик органдарынын, коопсуздук кызматы, өкмөттүк эмес уюмдардын практикалык ишмердүүлүгүндө;
- Кыргызстанда коопсуздук жана туруктуулук көйгөйлөрүнүн абалын, диний уюмдар менен, анын ичинде, диний экстремизм көйгөйүн чечүүдө кызматташууну өлкөнүн улуттук кызыкчылыгы үчүн пайдалануунун натыйжалуулугун изилдөөдө жана системалык анализдөөдө;
- Республикада мамлекет-ислам мамилелеринин өзгөчөлүктөрү тууралуу массалык маалымдоо каражаттарында жана публицистикада калкка маалымат жайылтуу максатында.

Коргоого алынып чыккан диссертацинын негизги жоболору:

1. Советтик мамлекеттин исламга карата саясатын жана тажрыйбасын изилдөө анын *карама-каршылыгын* көрсөттү: абийир эркиндигин жарыялап, мамлекет иш жүзүндө коомго атеизмди активдүү жайылткан, бардык диндерди, анын ичинде исламды чектеп, көзөмөлдөп, баскан. Мусулмандарга карата эки жүздүү саясат: коомдун экстремалдуу кырдаалында жогорку деңгээлдеги ийкемдүүлүк, бийликтин күчөшү менен жогорулаган ырайымсыздык, совет бийлигинин алгачкы жылдарынан тартып анын кыйрашына чейин жүргөн.

2. Изилдөөдө жүргүзүлгөн талдоо исламга каршы саясаттын негизги маңызы совет бийлигинин ишмердүүлүгүнүн төмөнкү багыттарында көрүнөт деп жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берди: а) *саясий* – дин өкүлчүлүгүн куугунтуктоо; б) *укуктук* – жарандык укуктардан ажыратуу, абийир эркиндигинин кепилдигинин жоктугу ж.б.; в) *экономикалык* – конфессионалдык ишмердиктин уюмдук-чарбалык негизин кыйратуу; г) *идеологиялык* – диний дүйнө таанымды ашкерелөө.

3. Кыргызстандын түштүгүндөгү басмачылык кыймылды жетектеген корбашылардын (Жаныбек казы Сагынбаев, Айтмерек Токтоманжиев, Гаип Паңсат Абдрасулов, Ады Ходжаев, Осмон Жумабаев, Рустам ишан ж.б.) ислам идеологиясын, “Ислам үчүн” ураанын пайдалануусу, большевиктерге каршы “газават” жарыялашы совет коомунда исламдын кийинки тагдырына тескери таасирин тийгизди.

4. Кыргызстандагы мамлекет-ислам өз ара мамилелери, өзүнүн өнүгүүсүндө социалдык-экономикалык, коомдук-саясий шарттарга карай өзүнүн өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлгөн бир нече этаптарды басып өткөн, советтик мамлекеттин диний саясатына тиешелүү, мүнөздүү закон ченемдүүлүктөрдү чагылдырган: *I этап – “тынч” (1917-1927); II этап- “репрессиялык” (1928-1941); III этап- “союздаш болуу жана өнөктөштүк” (1941-1950); IV этап – “атеисттик кысым” (50-жылдар-80-жылдар); V этап – “исламды легалдаштыруу” (1985-90).* Мамлекет-ислам мамилелеринин өзгөрүп туруусунан изилдөөлөрдүн багыттары, мүнөзү, акценттер, өзгөрүп турган.

5. Совет бийлигинин жылдарында Кыргызстандын мусулман жамааты руханий күчүн жоготкон. Мечиттердин жабылышы, репрессиялар, диний билими бар дин кызматкерлеринин табигый картаюу процесси, алардын ордуна үйрөнчүктөрдүн келиши муундардын ортосунда диний салттардын улануусуна терс таасир тийгизген, бул нерсе XXк. 90-жж. исламдын архаикалык түрдө кайра жаралуусуна алып келген, жыйынтыгында дин кызматкерлери руханий боштукту Кыргызстан үчүн салттуу эмес идеологиялык көрсөтмөлөр менен толтуруусуна алып келген.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын негизги жоболору жана жыйынтыктары докладдарда жана илимий конференциялардагы билдирүүлөрдө чагылдырылган. Журналдарда жана жыйнактарда 12 илимий макала, алардын ичинде РИНЦ базасында 4 макала басылып чыккан.

Диссертациянын түзүлүшү 151 бет көлөмдө, киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, 203 сандагы аталыштардан турган пайдаланылган адабияттардын библиографиялык тизмесинен жана тиркемелерден турат (8 жадыбалдар жана диаграммалар).

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

“Изилденүүчү теманын тарыхнаамасы, булактары” деген аталыштагы диссертациянын I бабында дин менен күрөшүүнүн коомдук-саясий, идеологиялык факторлору, булактары жана эмгектер талданды.

Диссертант белгилегендей, Кыргызстан бул учурда СССРдин бир бөлүгү саналып, бардык мыйзамдуу документтер, өкмөт менен партиянын чечимдери, директивалар Фрунзеге Москвадан түшүрүлгөн, ошондуктан *биздин республикадагы исламга карата саясат совет мамлекетинин диний саясатына мүнөздүү мыйзамченемдүүлүктөрдү чагылдырган.* Бул тарыхнаамалык изилдөөнүн мазмунуна жана багытына да тиешелүү.

Биринчи баптын 1.1. бөлүмүндө Кыргызстандагы исламга карата диний саясаттын өнүгүшүндө бир нече этаптарды бөлүп көрсөтөт: *I этап–“тынч” (1917-1927); II этап-“репрессиялык” (1928-1941); III этап-“союздаш болуу жана өнөктөштүк” (1941-1950); IV этап– “атеисттик кысым” (50-*

жылдар-80-жылдар); *V этап*– “исламды легалдаштыруу” (1985-90). Мындай мезгилдештирүүнүн негизинде “тийишүүдөн” “репрессияга” чейин өзгөрүп турган динге, анын ичинде исламга, карата мамлекеттин саясатынын мазмуну турат.

Биринчи этапта (1917-1927-жж.) мамлекет-ислам мамилелерине кайрылуу көбүнчө саясий максаттуулуктун кызыкчылыктары, бийлик жана башкаруу органдарынын практикалык муктаждыктары менен аныкталган, анткени мусулмандарды (Кыргызстанда да Орто Азия жана Казахстан республикаларындагыдай эле калктын негизги бөлүгүн мусулмандар түзгөн) совет бийлигин колдоого тартуу керек эле. Бийликтин бардык мамлекеттик органдарынын диний уюмдарга карата ишмердигинин багытын аныктаган саясий ишмерлердин ичинен П.АКрасиковдун[70], А.В.Луначарскийдин[91], И.В. Сталиндин [138] И.И Степановдун [137], Е. М.Ярославскийдин [160] эмгектерин, Кудайсыздар Союзунун Кеңешинин төрөгасы Е.Ярославскийдин [159] макалаларын, белгилүү ислам изилдөөчү Л.Климовичтин [63] ж.б эмгектерин белгилөөгө болот. Алардын эмгектеринде мамлекеттик масштабда өткөрүлүүгө тийиш болгон динге каршы пропаганданын негизги мазмуну ачылган, диндин маңызын, анын социалдык тамыры менен ролун ачууга, абийир эркиндигинин пролетардык жана буржуазиялык түшүнүгүн аныктоого, партиянын жана Совет мамлекетинин дин жана чиркөөгө карата ишмердигинин жана саясатынын программалык жоболорун иштеп чыгууга, динди жоюунун жана аны менен күрөшүүнүн ыкмаларына көп көңүл бурулган. (Диссертациянын тарыхнаама бөлүмүн караңыз)

Экинчи этапта, 30-жж. аягынан 50-жж. ортосуна чейин, катаал согуш жана согуштан кийинки жылдардагы мезгилде, калк арасында динчилдик жогорулаганына, динге карата мамлекеттин саясаты либералдашканына карабастан, советтик тарыхнаамада, жана ошондой эле Кыргызстанда да, каралып жаткан маселе боюнча олуттуу изилдөөлөр болгон эмес. Бул мезгилде, экинчи дүйнөлүк согуш жана согуштан кийинки экономикалык кыйынчылыктарга байланыштуу 50-жылдардын аягына чейин динчилдик маселеси изилдөөгө алынган эмес. Негизинен динге каршы темадагы популярдуу брошюралар, макалалар жарыяланган. Алардын негизги мазмунун социалисттик курулуштун жүрүшүндө “таптык күрөш сөзсүз курчуйт” деген сталиндик формуланы негиздөө түзгөн.

Аталган проблемага кызыгуунун кайрадан күчөшү *үчүнчү этапка (50-80-жж.)* туура келет. Бул мезгилде түрдүү региондордо илимий-атеисттик изилдөө борборлорунун тармагын өнүктүрүү зарылдыгы жөнүндө КПСС БКнын (1954) “Атеистик ишти күчөтүү жөнүндө”[4] токтому, 1980-ж. карата СССРде коммунисттик коомдун курулушу жөнүндө партиянын XXII съездинин Программасы[101] кабыл алынган. Аталган мезгилдеги изилдөөлөрдүн өзгөчөлүгү болуп динге каршы пропагандага диндин маңызын коомдук феномен катары терең түшүнүүнү талап кылган илим

сыяктуу мүнөз бергени болуп саналат. Атеистик тарбия боюнча, дин эркиндигинин проблемалары боюнча, мамлекет-чиркөө мамилелери боюнча эмгектер басылып чыгат жана белгилүү диний багыттар боюнча изилдөөлөр жүргүзүлөт. Бул мезгилде дүйнөдө ислам өлкөлөрүнүн ролунун жогорулашына байланыштуу исламга кызыгуу жогорулайт.

Белгилүү советтик авторлордун арасында И.М. Персиц[120], М.И. Шахнович[154], И.А. Кривелев[71], А.И.Клибанов[62], В.Д.Кобецкий^[64] ж.б. бар.

Кыргызстандагы окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн тематикасына жана жарыяланган эмгектерине караганда аларды бул мезгилде жаштарды атеистик тарбиялоонун[152], бул процесске партиянын жетекчилиги[144], динди ашкерелөө[124] темаларын иштеп чыгуу кызыктырган. Айрым эмгектерде[44] дин Лениндин белгилүү сөзү боюнча “элдин башын айландырган апийим” катары, социализм менен такыр коошпогон нерсе катары көрсөтүлгөн, динге ишенген адам моралдык принциптери жок адам катары кабылданган.

Совет мезгилиндеги кыргызстандык окумуштуулар А.Алтымышбековдин [14], С.Мамбеталиевдин[96] марксистик-лениндик идеологиянын позициясында жазылган эмгектерине диний көз караштарды, диний майрамдарга элдин катышуусун *өткөндүн саркындылары* катары кароо мүнөздүү. Алар коомдун экономикалык жана саясий турмушуна терс таасирин тийгизет деп түшүндүрүшөт, ошондуктан аларга каршы күрөшүү керек.

Аялдардын динчилдигин жоюу, анын себептерин табуу кыргыз окумуштуулары А.Апышеванын[17], Ж.С.Татыбекованын[143], С.Бекходжаеванын[24], А.Джумагуловдун[40], С.Б.Дорженовдун[47] ж.б. эмгектеринде каралган. Көрсөтүлгөн авторлордун эмгектеринде аялдардын исламдан баш тартуусуна октябрь революциясынын ролу, аялдардын динчилдигин жоюу маселелери каралат, себептери талданат, динчилдиктин кайра жаралышындагы социалдык-экономикалык кыйынчылыктардын ролу

ачылып берилген. Кыргыз аялдарынын аң-сезимин атеистештирүү проблемасына С.Абдылдаевдин[6,8] эмгеги арналган. Кыргыздардын *диний ишенимдеринин тарыхына* арналган эмгектердин арасында, ошондой эле, С.М.Абрамзондун[9,10], М.Абдылдаевдин[5] Т.Байлиеванын[22,23] жана Б.Ногойбаевдин[109] изилдөөлөрүн белгилөөгө болот, алардын ою боюнча, ислам ага чейинки ишенимдердин калдыктарын биротоло сүрүп чыга алган эмес жана анын чыныгы маани-маңызы ал турсун исламга ишенгендердин көпчүлүгүнө белгисиз бойдон калган. Кыргызстанда совет мезгилинде ошондой эле Ю.Г.Петраш[120], С.Б.Дорженов[47], С. Асанкулов[19], Г.П. Тетевин[126], В.Б.Богатырев[26,27,28] тарабынан диссертациялык иштер жазылган, аларда диндин калдыктарынын көпкө сакталышынын себептери, турмуш-тиричилик чөйрөсүндөгү дин менен күрөшүү жана партиялык

уюмдардын атеисттик ишмердиги каралган. Окумуштуу-тарыхчы Э.Ж.Маанаев[98] тарабынан атеизм боюнча терминологиялык сөздүк даярдалып басылып чыккан.

Төртүнчү этап совет коомунун өнүгүшүнүн түрдүү этаптарын изилдөөдө маанилүү жана принципиалдуу өзгөрүүлөр менен мүнөздөлөт. 1980 –жж. аягында - 90-жж. башында авторлору идеологиялык штамптардан арылып, биздин өлкөнүн диний бирикмелеринин абалына объективдүү көз жүгүртүүгө аракет кылган эмгектер пайда болду.

80-жж. ортосунан тарта, КПССтин XXVII съездинен кийин кайра куруу мезгилинде өзгөчө *социализм тушундагы диндин маңызына кайра баа берүү баишталды*, коомдун турмушундагы диндин ордуна жана ролуна баа берүүгө мамиле өзгөрдү, XIX Бүткүлсоюздук партконференциядан (1988) кийин КПСС дин менен саясий күрөштөн баш тартты. (кеңири тарыхнаамалык маалыматты диссертациянын. 1.1. бөлүмүнөн караңыз).

Ошентип, тарыхнаамалык маалыматты талдоо советтик Кыргызстанда мамлекет менен диндин өз ара мамилесин изилдөө мурдагы мезгилде марксисттик-лениндик методологиянын позициясынан гана жүргүзүлгөндүгүн күбөлөйт. XXк. 80-жж. экинчи жарымынан баштап гана коомдук турмушта маалымдуулуктун жана демократиянын жарыяланышы менен, изилдөөчүлөр архивдеги жашыруун маалыматтарга кирүүгө, идеологиялык кысымдан бошоп, жаңы ачылган материалдарды жарыялоого мүмкүнчүлүк алгандан кийин исламдын мурдагы мезгилдеги ролун объективдүү түрдө таанууга кызыгуу күчөйт.

Ошону менен бирге советтик тарыхнаама биз үчүн бир топ баалуу, анткени, биринчиден, бир кыйла фактылар топтолгон, экинчиден, ал мезгилдеги айрым жоболор бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жогото элек.

“Совет мамлекетинин атеистешүүсүнүн методологиялык өбөлгөлөрү жана негизги булактары” деген 1.2. бөлүмүндө изилдөөнүн булактык базасы катары түрдүү материалдардын чоң тобу көрсөтүлгөн. Изилдөөнүн негизин совет бийлигинин динге жана динге ишенгендерге карата чыгарган Мыйзам актылары, В.И. Лениндин, большевиктик партиянын лидерлеринин эмгектери, съездердин чечимдери түздү.

Иштин методологиялык негизи болуп В.И.Лениндин төмөндөгү эмгектери: “Социализм жана дин”, “Таптар жана партиялар алардын динге жана чиркөөгө карата мамилесинде”, “Либералдар жана клерикалдар”, “Дин төбөлдөрү шайлоодо жана дин төбөлдөрү менен шайлоого катышуу”, “Дин төбөлдөрү жана саясат”, “Жумушчу партиясынын динге мамилеси жөнүндө”, “Күжүрмөн материализмдин мааниси жөнүндө”[85,86] саналат.

Атеисттик тарбиянын идеялык-теориялык мазмунунун негизги методологиялык принциби катары “ишенимдин жана диндин негизги булагын материалисттик жактан түшүндүрүү”[84] жөнүндөгү лениндик талап кызмат кылган. Диндин маңызы жөнүндө маселени диалектикалык-

материалисттик жактан чечүүчү лениндик принцип төмөндөгүлөрдү ачып көрсөтөт: а) диндин тарыхый, социалдык, гносеологиялык, психологиялык тамырларын; б) диний дүйнө таанымдын илимге каршы, идеалисттик мүнөзүн; в) диндин тамырлары жок кылынган коомдо да диндин көпкө сакталышынын себептерин табуу; г) эксплуатациялык коомдогу диндин реакциялык ролун жана социализмдин тушунда анын калдыктарынын зыяндуулугун айкындоо; д) азыркы диний ой-пикирдин жана диндин негизги эрежелерин модернизациялоонун маңызын ашкерелөө.

Динди изилдеген ар бир окумуштуу өз ишинде көрсөтүлгөн принциптерди так сактоого тийиш эле. В.И.Ленин өз эмгектеринде динге карата, диний уюмдарга жана динге ишенгендерге карата бул принциптерди кеңири баяндаган, марксизмдин жана диндин келишпестигин, атеисттер менен динге ишенгендердин социалдык прогресс үчүн күрөштө биримдигин, атеисттик пропаганданы коммунизм үчүн күрөштүн милдеттерине багындырууну, динге ишенүү эркиндигин негиздеген.

“Россиянын жана Чыгыштын бардык эмгекчи мусулмандарына кайрылуу”(1917-ж. 12-ноябрь), “Чиркөөнү мамлекеттен, мектепти чиркөөдөн

бөлүү жөнүндө”(1918-ж.) Декрет сыяктуу Мыйзамдык актылар совет мезгилиндеги мамлекет менен диндин мамилелеринин тарыхы боюнча маанилүү документ болуп саналат. Акыркы декрет боюнча Кыргызстанда 1918-ж. 14-октябрында чечим кабыл алынган. 1919-ж. 30-январда Түркстан республикасынын билим берүү Комиссариатыжогоруда аталган Декретке ылайык дин өкүлдөрүн мектептен бошотуу жөнүндө Циркуляр кабыл алган.РКП(б) Пишпек уезддик-шаардык комитетинин чечими менен РСФСР Конституциясынын(1918-ж.10-июль) 65-статьясы боюнча дин кызматчылары шайлоо укугунан ажыратылган. Алгачкы жылдардан баштап эле Совет өкмөтү жарандык абал, нике, үй-бүлө, опекундук укук актылары жөнүндө мыйзамдар Кодексин чыгарган(1918-ж. 16-сентябрь). Анын 82-статьясына ылайык диний нике анык эмес деп эсептелген. 1918-ж. 7-декабрда РСФСР ЭКС көрүстөндөр жана сөөк коюу жөнүндө Декрет кабыл алат. Ага ылайык бардык жарандар үчүн бирдей сөөк коюу эрежелери киргизилген, катмарга бөлүү жок кылынган.

РКСМдын Биринчи Жети-Суу съездинин 1920-ж.19-апрелиндеги “Социалисттик тарбия жана мектепти кайра уюштуруу жөнүндөгү”(7-пункт) Резолюциясына ылайык диний салттарды жана майрамдарды белгилөөгө тыюу салынат. 1920-ж. 17-сентябрындагы Түркстан Республикасынын ЭКС Калк арасында сабатсыздыкты жоюу жөнүндөгү” Декрети Агартуу комиссариатына диний объектилерди, мечиттерди, сыйынуучу үйлөрдү өткөрүп берген.

Мамлекет менен диндин ортосундагы мамилелердин өнүгүшү үчүн ББАК жана РСФСР дын ЭКС мамлекеттин чиркөө иштерине кийлигишүүсүн мыйзамдаштырган “Диний бирикмелер жөнүндө”(1929 ж.)токтому чоң

мааниге ээ болгон. “Республикада динге каршы пропанданын абалы жөнүндө” ВКП(Б) Кыробком Бюросунун отурумунун материалдары(1936), «Динге каршы пропаганда жөнүндө» Кыргызстан БК Бюросунун отуруму (1938); «Республикада илимий-агартуучулук пропанданы уюштуруу жөнүндө» Кыргызстан КП (б) БК бюросунун токтому (1944); «Илимий-атеистик пропанданын олуттуу кемчиликтери жана аларды жакшыртуу чаралары жөнүндө» Кыргызстан КП БК Бюросунун Токтому (1954); «СССР МС караштуу дин иштери боюнча Советтин Борбордук аппаратынын структурасы жана штаттары жөнүндө» СССР Министрлен Советинин Токтому (1966), КПСС БК “Антисоветтик жана башка саясий жактан зыяндуу материалдардын жашыруун таралышына каршы аракеттер жөнүндөгү” токтомун ишке ашыруу жөнүндөгү Кыргыз КП БК Токтому (1971); Кыргызстан КП БК Токтому (1985); “Абийир эркиндиги жана диний мекемелер жөнүндө” Мыйзам (1990) [60];

Диссертацияда булак катары Борбордук мамлекеттик архив (Ф.2597 – Дин иштери боюнча Советтин, Кыргыз ССРинин КП БК жана Министрлер Советинин ишмердик маселелери боюнча кат алышуусу; Ф.2678 – Кыргызстандагы дин жана атеизм боюнча материалдардын коллекциясы (1917-1964-жж.), Ф.951- Советтик Кыргызстандын Кудайсыздар Советинин ишмердиги; КР саясий документтердин борбордук мамлекеттик архиви (Ф.6.- Түркстандын коммунисттик партиясынын уезддик-шаардык комитеттери(1918-1924-жж), Ф.10.- ВКП(б) Кыробкому(1924-1937-жж), Ф.56. – Кыргыз КП(б) БК (эмгекчилерди атеисттик тарбиялоо боюнча материалдар); Жалал-Абад мамлекеттик архиви Ф.2. – Эмгекчилер депутаттарынын Сузак райондук Советинин Аткаруу Комитетинин чечимдери, Ф.723 – Эмгекчилер депутаттарынын Чаткал райондук Советинин Аткаруу Комитетинин чечимдери, облматархивдин кол жазмалар бөлүмү; Ош областынын ММК жашыруун материалдары (Жаныбек казы Сагынбаевке арналган материалдар боюнча маалымат) Ивентар.552, №553; Дин жөнүндө маалыматтар бар Ош мамлекеттик архиви пайдаланылды.

Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивинин №2597.- Оп.2.-Д.1-132. фондундагы документтерди талдоо Совет мезгилиндеги мамлекет менен исламдын мамилелерин чагылдырат. Бул диний жамааттардын, диний төбөлдөрдүн ишмердигин жөнгө салуучу мыйзам жана ченемдик актылар, мусулман мечиттеринин жашоо тиричилигинин бир кыйла маанилүү маселелери боюнча диний ведомстволор менен кат алышуулар.

Бул мааниде алганда дин иштери боюнча Ыйгарым укуктуу Советтин материалдары бир кыйла баалуу болуп саналат.

Кыргыз ССР нин БАК жана ЭКС мыйзам күчү бар документтерин колдонуу жана талдоо жер-жерлердеги диний саясат борбордук көрсөтмөлөрүнөн канчалык айырмалана тургандыгын көрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Изилдөөдө ошондой эле КР саясий документтердин борбордук мамлекеттик архивинин фондусундагы мезгилдүү басма сөздүн материалдары Ф. 4101-(№Коммунист” журналы (1934-1955), Ф.4074 “Кыргызстан аялдары” (1951-1991), Ф.4073 –“Кыргызстандын пропагандисти жана агитатору”; да пайдаланылды. КР БМАде Ф.535, 14441924-1968-жж. “Ала –Тоо” (“Кызыл Кыргызстан”(1934-1955) гезит-журнал басмаканасынын негизги ишмердиги боюнча документтер, ошондой эле “Кыргызстан” басмаканасынын материалдары чогултулду. Иликтенген мезгилдүү басылмалардын арасында маалыматынын көлөмү боюнча Кыргызстанда басылып чыгып турган жергиликтүү расмий гезиттер “Советтик Кыргызстан”, “Мугалимдер газетасы”, “Кыргызстан аялдары”, “Пропагандисттин жана агитатордун блокноту”, “Ленинчил жаш”, “Эмгек майданы” (Кара-Суу району), “Октябрь Туусу” (Өзгөн району), “Күжүрмөн эмгек” (Алай району), “Жаңы турмуш” (Жаңы Жол району), айырмаланып турат. Аларда мамлекет менен диндин мамилелеринин маселелери боюнча мыйзамдык жана ченемдик актылар да, ошондой эле үгүт багытындагы материалдар да басылып турган.

Изилдөө үчүн булак катары зор баалуулукту «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов»(1954) аттуу партия менен өкмөттүн жыйнактары, «Культурное строительство в Киргизии. 1918-1929 гг.» деген документтер жана материалдар жыйнактары түздү.

Изилдөөдө Москвада басылып чыккан атайын динге каршы басылмалар да, мисалы «Безбожник», «Антирелигиозник», «Наука и религия» журналдары колдонулду.

Ошентип, изилдөө зор булактык материалга негизделген. Булактардын түрдүү топторун пайдалануу менен изилдөөнүн комплекстик методу, аларды талдоо жана сыноо коюлган милдеттерди бир кыйла толугураак чечүүгө мүмкүндүк берди. Көптөгөн документтер илимге алгачкы жолу киргизилип жатат.

Диссертациядагы **“Исламга карата совет мамлекетинин саясатынын калыптануу жана өнүгүү процесстери (1917-1940)”** деген экинчи бапта Кыргыз Республикасынын мисалында Совет мамлекетинин Октябрь революциясы жеңген учурдан баштап согуш башталганга чейинки мезгилдеги исламга карата саясатынын калыптануу, өнүгүү, өзгөрүү жараяны, Кыргызстандагы “күжүрмөн атеизм” саясатынын күчөшүндөгү басмачылык кыймылдын ролу, ошондой эле мусулман аялдарын шарияттын нормаларынан “азаттыкка чыгаруу” үчүн күрөш каралат.

Экинчи баптын 2.1. бөлүгүндө диссертант Совет мамлекетинин 1917-1927-жж. исламга карата саясатынын калыптануу, өнүгүү, өзгөрүү процесстерин чагылдырат. Автор 1917-ж. ноябрындагы кош бийлик мезгилиндеги кырдаалды талдоого алат, анда Түркстан крайында бир эле убакта эки бийлик - болшевиктик эл комиссарлар кеңеши жана экинчи

жактан, мусулмандардын Бүткүл Түркстандык съездинде түзүлгөн, байыртан эле исламдын тиреги болуп эсептелүүчү Фергана өрөөнүндө жайгашкан “Кокон автономиясы” аракеттенип турган. Ага “Шуро-Исламия”, “Улема”, “Иттихад-ва-тараки” диний партияларынын өкүлдөрү жигердүү катышкан. Съезде Программа кабыл алынган, ага ылайык Ислам мамлекеттик дин деп жарыяланган, анын түзүмүндө 382 мечит, 42 медресе жана 6 миң мусулман диний өкүлдөрү болгон[81]. Бул Программа Кокон хандыгын калыбына келтирүү жана Түркстандын аймагында бирдиктүү Ортоазиялык халифатын түзүү, шариат сотторунун кайра жаралышы ж.б. талап кылган. Бирок, жергиликтүү калкты большевиктерге каршы пантүркисттик чакырыктардын астында бириктирүү аракеттеринин бардыгы ийгиликсиз аяктаган.

Совет бийлиги орногон алгачкы жылдарда бийлик исламга согуш жарыялаган эмес, ага карабастан, душмандык маанай 1918-ж. Бүткүл Оруссиялык мусулман кыймылын басууда, Түркстан (Кокон) автономиясын кыйратууда, революцияны Бухарага жана Хивага экспорттоодо ж.б. байкалган[112,113]. Бирок аймакта абал толук турукташкан эмес, бул жерлерде өздөрүн “Ислам армиясы” деп атаган басмачылардын куралдуу отряддары аракеттенип турган.

Экинчи баптын 2.2. бөлүгүндө “Басмачылык кыймыл жана Кыргызстандагы “Кудайсыздар Союзунун” ишмердигиндеги “күжүрмөн атеизм саясаты” каралат. 1919-ж. карата басмачылар бүткүл Фергана өрөөнүн көзөмөлдөп турганы белгиленет. Дыйкандардын совет бийлигинен кетенчиктешинин негизги себептери катары, жергиликтүү калктын салттуу түзүлүшүн жана жашоо ыңгайын бузган улуттук саясатты жүргүзүүдөгү каталар, динге каршы катаал үгүттөр, динге ишенгендерди куугунтуктоо жана советтик модернизациянын радикалдык чаралары эсептелет. Исламды коргоо чакырыктарына жамынып, каапырларга – большевиктерге сатылгандарды кудай жазалайт деп коркутуп, диний төбөлдөр жана советтик бийликке нааразы болгон басмачылар жергиликтүү калкты өзүнүн катарына тарткан.

Андан сырткары, басмачылык кыймылына жардам берүүдө активдүү ролду Түркия жана Британ империясы ойногон. Басмачылыктын коомдук базасын динге ишенүүчүлөрдүн, улуттук интеллигенциянын, ислам ишмерлеринин жана лидерлеринин, ошондой эле Түркиянын жана башка мусулман өлкөлөрүнүн панисламдык чөйрөлөрүнүн бир бөлүгү түзгөн.

Мисалы, 1921 ж. советтик Түркстанга көрүнүктүү түрк аскердик-саясий ишмер – Энвер паша келген, ал ошол убакта бөлүнүп-жарылып турган басмачы отряддарын өзүнүн айланасына бириктирип, совет бийлигине каршы бирдиктүү фронт кылып чыгара алган. Басмачылардын күрөш тактикасы төмөндөгүдөй болгон : алар өздөрү калк аз жашаган аймактарга же тоо-таштарга жашынып, калк жыш жайгашкан аймактарга атчан

чабуулдарды жасап турушкан, большевиктерди, комиссарларды, советтик кызматкерлерди жана Совет бийлигин жактоочуларды өлтүрүшкөн, бирок көпчүлүк учурларда басмачылардын чабуулдарынын жергиликтүү калк көп жабыр тарткан. Алар малк-мүлктү тоногон, айыл кыштактарды өрттөгөн, күнөөсүз адамдардын канын төгүшкөн.

Басмачыларга жана аларга байланыштуу диний чөйрөдөгү кызматкерлерге жасаган совет мамлекетинин эки ачакей саясатын ошол кездеги Түштүк Кыргызстандан чыккан көрүнүктүү инсан Жаныбек казынын өмүрү жана ишмердигинен даана байкайбыз. Ал дин кызматкери катары куугунтукка алына баштаганда эркиндик үчүн күрөшкө аттанган басмачыларга кошулган. Совет мамлекетинин өкүлдөрүнүн убадаларына ишенип алар тарапка өткөн, бирок мал-мүлкүн алдырып, кысымга алына баштаганда чет өлкөгө кетүүгө мажбур болгон. Архивдик документтерге караганда Жаныбек казы Түркстан элдеринин эркиндиги жана келечеги үчүн күрөшкөн адамдардын тобуна кирет. Ал Кытайдагы мусулман-уйгурлардын “Төрөлөш” уюму менен жигердүү кызматташкан. Алардын Эмир Аманулла хандын өкүлүнө жазган “Кайрылуусу” белгилүү.

Жергиликтүү калк аларга каршылык көрсөтүп турган. Лейлек, Өзгөн, Саруу, Нанай, Аксуу жана Араван-Буура болуштуктарындагы кедей-дыйкандар түшүм жыйноо маалында айдоо жерлерин басмачылардан, калк жашаган пункттарды чабуулдардан коргоп турушкан. 1924-ж. биринчи жарымына карата Фергана өрөөнүндө басмачылардын отряддары калган эмес, калгандары тоого жашырынып кетишкен.

Көрсөтүлгөн мезгилде массалык басмачылыктын жеңилишинин негизги себептери болуп, совет бийлигинин жергиликтүү калк менен конфликтти жөндөөгө багытталган иш чаралары эсептелет. Биринчиден, большевиктердин басмачыларга карата тактикасын алмаштыруусу – согуштук аракеттерди тынч аракеттерге алмаштыруусу. Экинчиден, мусулмандар менен конструктивдүү кызматташуу, курултайларда совет бийлигин “Алла Таала тарабынан жиберилгендей” кабыл алынуусуна жардам берген, бул нерсе большевиктерге басмачылыктын идеологиялык негизин жоюуга, жыйынтыгында, басмачылардын катарын тынч жашаган калктын эсебинен толукталып туруусун токтотууга мүмкүнчүлүк берген. Үчүнчүдөн, ислам институттарынын укуктары калыбына келтирилген. Мисалы, 1921 ж. январында Түркстан БАКи өз декрети менен жума күндү эс алуу күнү катары белгилеген, диний мекемелерге вакуфтук жерлерди кайтарган, диний мектептердин саны өскөн [37]. Түркстан республикасынын БАК жана ЭКС 1922-ж. 23-декабрдагы атайын декреттери менен жергиликтүү калктарга советтик соттор менен катар эле шарияттын жана адаттын негизинде казы жана бий сотторун түзүүгө уруксат берилген, мусулманчылыктын негизги эрежелерине окутуу үчүн менчик мектептер ачылган. Ошентип, диний мугалимдер советтик бийликке каршы үгүт

жүргүзбөйтүргөн жана окутуучулардын эмгеги ата-энелер тарабынан каржыланатурган шарт менен кайрадан мечиттердин алдында мектептер ачыла баштаган, алар 1928-29-жж. чейин иштеген.

РКП(б) БК өзүнүн резолюцияларында, “кандайдыр-бир диний топтор менен эмес, жалпысынан бүткүл диний дүйнө тааным менен күрөшүүнү, диний фанатизм бекемделип кетпеши үчүн, динге ишенгендерди кемсинтүүдөн алыс болууну” сунуштаган[67]. Мындай этияттыктарды эске аллуу менен, партиялык уюмдар өздөрүнүн мүчөлөрүнө намаз окууга уруксат берген – Түркстандын коммунисттеринин 44%ын, Жети-Суу облусунун - 57%ын[116] динге ишенгендер түзгөн. Кыргызстандын 1925-ж. айылдык партиялык ячейкаларын текшерүүдө партиянын текшерилип жаткан көпчүлүк мүчөлөрү намаз окуй турган убак болгондо текшерүү процессин паштырып турган, жергиликтүү органдарга мечиттерди жакшыртууга, элди мечитке тартууга, ал эми саботаж кылгандарды жоопкерчиликке тартууга, анын ичинде атып салууга да, буйрук беришкен[141].

1923-ж. Кыргызстанда эшенчилик жана башка диний агымдар менен күрөшүү жөнүндө кат жарыяланат. Бийлик диндин ар түрдүү социалдык топтордун арасындагы таасиринин деңгээлине, диний жамааттардын таптык курамына, үгүт иштеринин мазмунуна ж.б. дайыма кызыгып турган. Бул таламдарга башка иш чаралар менен катар эмгек коллективдеринде жана элдүү пункттарда жүргүзүлгөн сурамжылоо да кызмат кылууга тийиш эле. Бул максатта “Сурамжылоо китепчеси жана секталар тууралуу маалымат жыйноо боюнча методикалык көрсөтмөлөр” иштелип чыгып “Антирелигиозник” журналына жарыяланган. 1925-ж апрелде Кудайсыздар Союзу негизделген, кийинчерээк ал Кыргызстанда жана Орто Азиянын башка республикаларында да пайда болот. Кудайсыздардын Кыргыз облустук Союзунун пландарында[172] динди сынга алуунун негизи катары төмөндөгүлөр сунушталган: “а) динди эксплуататорлордун колундагы таптык куралы, бай-манаптардын, кулактардын, жаңы экономикалык саясат жылдарында пайда болгон буржуйлардын социализм курулушуна каршы күрөшүндөгү кызматчысы, эмгекчилерди кулга айландыруунун жана эзүүнүн куралы катары түшүндүрүү; б) диндин ойдон чыгарылган нерселер жана мистика жолу менен эмгекчилердин акыл-эсин караңгылатууга, алардын аң-Сезимин - дүйнө, жаратылыш мыйзамдары жана адам коомунун өнүгүшү тууралуу түшүнүктөрүн - бузууга умтулган илимге каршы мүнөзүн ашкерелөө; в) динчилдер эмгекчилерге сунуштап жаткан моралдын зыяндуулугун түшүндүрүү, анткени ал бүт бойдон элге эксплуататорлор үчүн пайдалуу болгон эрксиздик, пассивдүүлүк, баш ийүүчүлүк, момундук, чыдамдуулук ж.б.у.с. сапаттарды сиңирүүгө багытталган”.

Экинчи баптын 2.3. “Кыргызстанда мусулман аялдарын шарияттын нормаларынан “азаттыкка чыгаруу” бөлүгүндө мусулман аялдарды

“эркиндикке чыгаруу” процесси боюнча конкреттүү фактылар, республика боюнча мисалдар келтирилет.

Ошентип, 1917-жылдан тартып 1927-жылга чейин большевиктердин исламга карата саясаты “*тынч*” мүнөздө болгон, анда ислам менен өзүнчө дүйнө тааным жана коомдук маданий система катары компромисс издөө жүргөн. Мусулман коомчулугуна кайрымдуу саясат, исламды тутунган элдердин улуттук-диний өзгөчөлүктөрүн эске алуу, мусулман дин кызматкерлерин мамлекеттик кызматка тартуу, мыйзамдарды шартка карай пайдалануу мамлекеттин аймактык бүтүндүгүн, эң негизгиси – мамлекеттин көз карандылыгын сактоого мүмкүндүк берген. Алгачкы он жылдыкта совет бийлигинин мамлекет-ислам мамилелерин калыптандыруу тажрыйбасы мусулман жамаатын нейтралдаштырууга гана эмес, анын бир кыйла бөлүгүн Совет бийлиги тарапка тартууга да жардам берген.

Экинчи мезгилде 20-жж. аягынан тартып 30-жж. аягына чейин мамлекеттин исламга карата саясаты “*репрессивдүү мүнөзгө*” ээ болгон. Тарыхый кырдаал айыл чарбасын туташ коллективдештирүүгө жана индустриялаштырууга алган багыты менен байланыштуу. Өлкөгө экономикалык жана адам ресурстары керек болгон, аны мусулман жамаатынан алууга мүмкүн эле. Саясий процесстер идеологиялык келишпестиктин катаал көрүнүштөрү менен коштолгон. II Кыргыз облустук париялык конференциясында динге каршы иштин начар жүргүзүлүп жаткандыгы сынга алынып, кудайсыздар ийримдерин түзүү чечими кабыл алынат. Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Советинин Декрети менен (1927) диний жана вакуфтук жерлер тартылып алынган. Ал убакта большевиктер абалын бир кыйла чыңдоого үлгүргөн жана исламды совет коомунун жашоосунан биротоло сүрүп чыгарууга болот деп чечкен. Бул убакта мамлекет ислам маселесине карата мамилесин карама-каршы тарапка өзгөрткөн, алгачкы мезгилге салыштырмалуу, большевиктер, исламга карата агрессивдүү мамилени демонстрациялаган.

Аталган мезгилдин негизги тенденциясы катары ислам менен күрөш эсептелет, диний турмушка диний мекемелердегана уруксат берилип, дин менен байланышкан бардык нерсени түздөн-түз кыйратуу жүргөн. Исламга, мусулман уюмдарына жана динге ишенгендерге кубаттуу, ар тараптуу чабуул жүргөн. Массалык маалымдоо каражаттары аркылуу исламдын кызматкерлеринде бийик адептик сапаттардын жоктугу жөнүндө көз караштар таркатылган, аларга саясий укук жана эркиндик берүү милдеттүү эмес, ал эми динге ишенгендерге орой жана кемсинтүү менен мамиле кылууга болот делген.

1929-ж. өткөрүлгөн “Күжүрмөн кудайсыздардын союзунун” II съезди динге карата келишпестикти жана динге ишенгендерге кастыкты биротоло бекемдеген. Мында, мурда жарыяланган мусулман өзгөчөлүктөрүн эске алуу, исламды кылдаттык менен сындоо принциптеринен толугу менен баш

тартышкан, исламга каршы үгүттө таптык күрөштүн курчушу идеясы басымдуулук кылган.

Буга жооп кылып, дин өкүлдөрү, жаңы бийликке каршы күрөшүүнүн бир формасы катары, совет мамлекетине кызмат кылган инсандарды, өзгөчө аялдарды, коркутуп кызматтан баш тартууга мажбурлашкан. Ага көнбөгөндөрдү өлтүрүүгө чейин барышкан. Ага Уркуя Салиева (1914-1934) менен Ырыс Кудайбердиеванын (1912-1936) тагдыры мисал боло алат.

Сузак районунан чыккан алгачкы механизатор Ырыс Кудайбердиеванын трагедиялуу өлүмүндө да дин өкүлдөрү активдүү катышкан. Анын басмачылар тарабынан өлтүрүлгөндүгү архивдик маалыматтар менен тастыкталат. Эмгекчилердин депутаттарынын Сузак райондук Советинин 1965-ж. 15-ноябрдагы №416-чечими менен Ак Мечит айылына (атаалышы диний мүнөздө болгондуктан) Ырыс Кудайбердиеванын аты берилген.

“ Мамлекет-ислам мамилелери(1941-1990)” деген аталыштагы үчүнчү бапта Улуу Ата Мекендик согуш жылдардагы жана согуштан кийинки жылдардагы мамлекет-ислам мамилелеринин өзгөчөлүктөрү каралат, 1985-1990-жж. “кайра куруу” жылдарындагы мамлекет-ислам мамилелери өзүнчө каралат, ошондой эле динге каршы саясаттын кесепеттери жана сабактары, жыйынтыктары келтирилет.

Үчүнчү баптын 3.1. “Советтик Кыргызстандагы мамлекет-ислам мамилелеринин өнүгүшүнүн тенденциялары жана өзгөчөлүктөрү” бөлүмүндө диссертант Улуу Ата Мекен согуш жылдарындагы, согуштан кийинки 50-жж.катыган мезгилдеги мамлекет-ислам мамилелеринин өзгөчөлүктөрүн мамлекет-ислам мамилелеринин “союздаш жана өнөктөш болуу” этабы катары мүнөздөйт. Согуш мамлекет-дин мамилелеринин позитивдүү кызматташуу тажрыйбасына карай чечкин өзгөрүүсүнүн шарты болуп калган, динге каршы үгүт токтотулган, мамлекеттик түзүмдөр менен түрдүү ислам уюмдарынын ортосунда активдүү кызматташуу башталган. Белгилүү болгондой, бул каармандык жана трагедиялык жылдар бардык СССР элдеринин жашоосунда терең из калтырган. Диний уюмдарга карата мамлекеттик саясат жумшарды. Өз ара мамилелер конструктивдүүрөөк мүнөзгө ээ болгон. Орун алып жаткан окуялар православ эмес конфессиялар менен иш алып барууга бардык күчүн жумшаган жаңы өкмөттүк органды түзүү зарылдыгын талап кылган. Диний саясатты жүргүзүүчү мындай орган, СССР ЭКС караштуу диний культ иштери боюнча Совет болуп калды, анын бардык союздук республикаларда бөлүмдөрү болгон. Ошол эле учурда дин аалымдарынын бир тобу Өзбек ССР Жогорку Советинин Президиумунун председатели Ю.Ахунбаевдин колдоосуна таянып, СССР Жогорку Советинин Президиумунун председатели М.И.Калининдин атына ОАМДБ түзүү зарылдыгын негиздеген кат жөнөтүшкөн. 1943 –ж. күзүндө Ташкентте Совет Өкмөтү Орто Азиянын жана Казахстандын мусулмандарынын дин башкармалыгын (ОАМДБ) түзгөн. Көп өтпөй ОАМДБ менен катар

Закавказьянин мусулмандарынын дин башкармалыгы (ЗКДБ), Түндүк Кавказдын мусулмандарынын дин башкармалыгы (ТКМДБ), СССР дин Европалык бөлүгү жана Сибирдеги мусулмандардын дин башкармалыгы (СЕБМДБ) түзүлгөн. Ири мамлекет болуп эсептелген Совет мамлекетинде бийлик болгону эки окуу жайын: “Мир-Араб” бухаралык медресесин жана Өзбекстандагы Ташкент Ислам институтун калтырган, аларда Орто Азия менен Казахстандын дин кызматкерлери гана эмес, бүткүл Советтер Союзунун мусулмандары окутулган.

1945-ж. бийлик мусулмандарга карата айрым чектөөлөрдү алды – Меккеге ажылыкка барууга уруксат берди, ОАМДБга мавзолейлерди өткөрүп берди, диний башкармалыкка чарбалык иштерди жүргүзүүгө чектелген укуктарды берди ж.б. Согуштан кийинки мезгилде Орто Азияда, анын ичинде Кыргызстанда да, диний турмуштун жалпы жандануусу байкалды.

Ошентип, бийлик менен диндин ортосунда кандайдыр бир “жарашуу” жүргөн. Сталин бардык диндердин ишенүүчүлөрүнө өздөрүнүн руханий жашоосун жарым-жартылай калыбына келтирүүгө уруксат берген. Татаал согуштук шарттарда диний борборлор ачыла баштаган, дин тутууга карата ар тараптуу атеисттик кысым жумшарган. Бийлик диндин компенсатордук функциясын жакындарын жоготкон элдердин кайгысын жеңилдетүү, өлкөнүн тарыхындагы эң татаал мезгилдин кыйынчылыктарын көтөрүүгө жардам берүү үчүн пайдаланган.

Мамлекет-ислам мамилелеринин талдоо көрсөткөндөй, Кремлге түздөн-түз көз каранды болгон Кыргызстанда согуш жылдарында мамлекет-ислам мамилелеринин совет бийлигинин алгачкы он жылдыгындагы эң жакшы салттары кайра жаралган.

Архивдик материалдарга жүргүзүлгөн талдоо күбөлөгөндөй, *согуштан кийинки жылдарда* СССР диний культ иштери боюнча Советке берген Кыргызстандын аймагындагы диний культтардын ишмердүүлүгү жөнүндө Маалыматтык отчеттордо мусулман жамаатынын жардамга муктаж болгондорго жардам көрсөткөндүгү жөнүндө маалыматтар бар. Мисалы, Ош ш. колхозчуларына 7 центнер буудай, азык-түлүк, саан уй түрүндө жардам көрсөтүүсү “патриоттук жардамды жамынган диний пропаганда”[173] катары бааланган. Башка бир мисалда болсо, мусулман жамаатынын демилгеси менен Ош шаарынын мусулман-пензионерлеринен 350 адамдан турган 16 бригада түзүлүп, алар пахта терүү кампаниясынын убагында колхоздорго жардам берип, 42621 кг пахта, ал эми Жалал-Абад облусунда – 3158 кг пахта теришкен, бул патриоттук демилге “диндин пайдасы үчүн жасалган көргөзмө агитация” катары кабыл алынган[182].

Кыргыз ССР дин культтары боюнча Советтин ыйгарым укуктуу өкүлү Х.Ахтямов өзүнүн ар кварталдык отчетунда атынчалардын – диний сабаттуу аялдардын ОАМДБ фетваларына каршы мусулмандарды аялдарын паранжа кийүүгө мажбурлабоого жана аларды коомдун жашоосуна активдүү

катыштырууга чакырган жашыруун иштери жөнүндө мисалдарды келтирет. Отчеттордо мечит молдолорунун ишмердүүлүгү сыңдалат (мисалы, Көк-Жаңгак шаарында мурунку жадидчи М.Асадуллаев мечитке келген аялдардын саны өскөнү үчүн сыңдалган). Ал белгилегендей, динге ишенгендердин көпчүлүк бөлүгү – өзбектер, уйгурлар жана дунгандар болгон, “кыргыздар саны жагынан республикада баарынан көп болгону менен, алардын арасында намазканаларды ачууга умтулуу байкалбайт жана кыргыз молдолору да аз эле, кыргыздардын диний жамааты да аз санда”[178]. Динге ишенгендердин өздөрүнүн көйгөйлөрүн: оорудан сакаюу, балалуу болуу, кедейчиликтен чыгуу үчүн түрдүү мазарларга сыйынып, зыярат кылуусу, ошондой эле республикада жашаган калктардын улуттук жана диний салттарынын жалпылыгы жана айырмачылыктары, турмуш-тиричилик маселелерин: ажырашууну, мурасты бөлүштүрүүнү, экинчи аял алууну ж.б., конфликттерди шарият боюнча чечүү изилденген. Ошондой эле, болбогон нерсе катары сыпатталаган диний жөрөлгөлөр: дем салуу, сүннөткө отургузуу, тушоо кесүү, нике, мүчө-жыртыш, жаназа, даур-фития, Куран түшүрүү ж.б., ошондой эле Нооруз, Мавлюда майрамдарын майрамдоо салттары изилдөөгө алынган. Мында, бул жөрөлгөлөрдү аткарууга катышкан бардык жооптуу кызматчылар жана коммунисттер сынга алынган. Түштүктө орун алган көп аял алуучулук окуялары да белгиленет.

Архивдик материалдарга жүргүзүлгөн талдоо бул мезгилде диндин активдешүү тенденциясын: диний жөрөлгөлөрдү аткарган жана диний майрамдарды майрамдаган жарандардын санынын өсүшү, ыйык жерлерге, айрыкча Ош шаарындагы Сулайман-Тоого, Ала-Бука районундагы “Шах-Фазил”, Сузак районундагы (“Жалал-Абад” курортунун аймагында) “Хазрет-Аюб”, Жалал-Абад облусунун Чаткал районундагы “Идрис-Пайгамбар” мазарларына зыярат кылуунун өсүшүн күбөлөйт.

Кыргызстандын динге ишенген мусулмандары “Орозо” жана “Курман” айттарын белгилешкен, анда калктын бардык катмарлары, анын ичинде аялдар жана балдар катышкан. Көп сандагы мусулман эркектердин катышуусу менен шаарларда: Фрунзеде – 2 миңдин тегерегинде, Ошто- 50 миң, Өзгөн, Жалал-Абадда – 7 миң, Пржевальск – 700, Көк-Жаңгакта, Нарында, Ат-Башы, Кочкор, Чаек айылдарында – 300-400 адам; ошондой эле Караван, Ноокат, Ош облусунун Кара-Суу, Жалал-абад облусунун Сузак, Тянь-Шань облусунун Кочкор, Фрунзе облусунун Чалдовар, Калинин айылдарында жүргөн майрамдык ибадаттар да белгиленген.

ОАМДБ бул убакта динге ишенүүчүлөргө карата атайын кайрылуу жасап, оор талаа жумуштарында иштегендерди орозо кармабоого уруксат берген. Ага карабастан, өлкөнүн түштүгүнүн пахта иштеринде иштеген колхозчулардын эмгек күндөрүнүн санынын кескин кыскарышы, алардын эч нерсеге карабастан орозо кармаганын далилдейт. Орозо Айт күнүндө, түштүктө гана эмес, түндүктө да колхозчулардын 80% ишке чыккан эмес,

мисалы, кээ бир колхоздордо председателдер өздөрү бийлик тарабынан тыюу салынган диний майрамдарды белгилешкендиги белгилүү. Диний жөрөлгөлөргө катышкан партиялык кызматкерлердин артынан катуу көзөмөл жүргүзүлгөн, көзү өткөн коммунисттерге окутулган жаназага, молдого дарылануу үчүн кайрылгандарга, мечитке баргандарга, мечитке спонсордук жардам көрсөткөндөргө, ыйык жерлерге зыярат кылууга, шариятты сактоого ж.б. катуу көзөмөл жүргүзүлгөн. Ошол эле убакта, “ кыргыз калкы орозо кармоого ашыкча умтулбаганы, бирок бардык жерде майрамдашканы” белгиленет.

Андан сырткары, партиялык документтерде диний майрам болгон “Курман” айтта курмандык чалуу үчүн “малды массалык союу” республиканын эл чарбасына көп чыгым келтирип, миндеген адамдарды иштен алагды кылып, эмгек дисциплинасын бузат деп сыңдалган. Андан ары, катталган мечиттер болбогон калктуу пункттарда көп адамдар катышкан намаз ачык асман алдында, кыдырып жүрүүчү молдолордун башкаруусу астында окулгандыгы белгиленет. Мисалы, Жалал-Абад облусунун Сузак районунда мындай намаздар 14 калктуу пунктта өткөрүлгөн, ага катышкан адамдардын жалпы саны 5000 ден ашат. Ушул эле облустун Базар-Коргон районунда намаз райондун борборундагы көрүстөндө окулган. Аларда 74 катталбаган молдо катышат, Ысык-Көл облусунда 209 катталбаган молдо катышкан намаздар өткөрүлөт ж.б.” . Жыйынтыгында, “диний ишенимдер жана ырым-жырымдар советтик адамдардын бир бөлүгүнүн аң сезимин тумандатып, алардын коммунизмди курууга аң- сезимдүү жана активдүү катышуусуна тоскоол болот” деп белгиленген.

Ошентип, биз изилдөөгө алган мезгилде мамлекет-ислам мамилелеринин туруксуздугу байкалат. Эгер, катаал согуш жылдарында жана согуштан кийинки жылдарда мамлекеттин исламга карата саясатынын либералдашуусу байкалса, 50-жж. ортосунан тартып, КПССБК 1954-ж. “ Атеисттик ишти күчөтүү” жөнүндө токтомун кабыл алгандан кийин мамлекеттин динге карата чабуулу байкалат. Бул убакта, бийлик, советтик адамдарда бир элементи атеисттик ишеним болгон коммунисттик дүйнө таанымды калыптандыруу милдетин койгон.

Үчүнчү баптын 3.2. “Кыргызстан дин өкүлдөрүнө карата жүргүзүлгөн сот процесстерин анализдөө” бөлүмүндө динге карата көзөмөлдүн күчөшүнүн далили катары диссертант “Чачтуу эшендердин” иши боюнча сот процесстеринин архивдик документтерин жана Кыргыз ССР нын жетекчилерине жазылган каттар камтылган документтерди көрсөтөт. Диний ишмердүүлүккө айыпталган Камбаров З., Хаджимутдинов Т., Эрматов А., Исмаилов Т. СССР Жогорку Советинин Президиумунун 1947-ж. 26-майындагы Указы менен “Өлүм жазасынын ордуна ар бири жыйырма беш жылга абакка кесилген”[60].

Бийликтин калкты атеисттик тарбиялоо боюнча практикалык рекомендациялары жашаган жери боюнча аялдардын кеңешин, пенсионерлердин кеңешин, кварталдык комиссияларды, лекторийлерди түзүү жолу аркылуу ишти күчөтүүнү, жаңы салттар менен жөрөлгөлөрдү кеңири практикалоону сунуштайт. Алардын ичинде балдарга ат коюу, кыздарга салтанаттуу түрдө паспорт тапшыруу, комсомолдук үйлөнүү тойлору, үй-бүлөлүк кечелер, юбилейлик күмүш, алтын тойлор ж.б. бар, ошондой эле динге ишенгендердин, аялдардын ден-соолугуна зыян кылып жаткан жалган молдолордун, калың талап кылгандардын, жашы жете электерди күйөөгө зордоп бергендердин ж.б. мыйзамга каршы ишмердигине бөгөт коюу керек. Калкты “иштеп жаткан” ыйык жайлардан обочолонтуу, көрүстөндө эстелик коюуга тыюу салуу, исламдык сөөк коюу салттарын жарандык сөөк коюу салттары менен алмаштыруу зарыл. Бардык журналдардын, республикалык жана облустук гезиттердин беттеринде такай иштей турган “Аял жана дин”, “Аялдардын турмушуна жаңы салттарды киргизели”, “Кыргыз аялдарынын турмушунун күнгөйү жана тескейи”, “Аял лектор-атеисттерге жардам” рубрикасын ачып, аларда кудайга ишенген жана ишенбеген аялдар үчүн теориялык жана методикалык материалдарды жарыялап туруу сунушталган.

Андан ары *үчүнчү баптын 3.2. бөлүгүндө* “кайра куруу” доорундагы мамлекет менен исламдын өз ара мамилелери иликтенет. XXк. 80-жж. М.С.Горбачевдун “кайра куруу жана маалымдуулук” саясаты динге мамлекеттин көзөмөлүнүн солгундаганын шарттаганын белгилейт. Анын натыйжасында коомдо диндин легитимдешүү процесси башталат.

Диссертант, Кыргыз Республикасынын бийлигин көптөгөн кыргыз уламаларынын 50-жж. аягында ислам илимин үйрөнүү үчүн Тажикстандагы улама Мавлави Хиндустаниге барганы чочулатканын белгилейт.

Кыргызстандагы совет мезгилиндеги мамлекет менен исламдын өз ара мамилелерин изилдөө авторго төмөндөгүдөй корутундуларды чыгарууга жана сабактарды табууга мүмкүндүк берди.

Биринчи сабак – мамлекет куруу процессинде улуттук-диний өзгөчөлүктөрдү ар дайым жана ар тараптан эске алуу керек.

Экинчи сабак – диндин негизги эрежелер жыйындысы жана миллиондогон биздин атуулдарыбыздын күнүмдүк жашоо практикасы катары ислам менен күрөшүүнүн келечексиздиги. Исламды тоготпой коюуга, жоюуга мүмкүн эмес, ага каршы саясий күрөштү жүргүзүүнүн келечеги жок, анткени бул – биздин өлкөнүн динге ишенген мусулмандарынын менталитетинин негизин түзгөн ыйманы, салттары жана үрп-адаттары болуп саналат.

Үчүнчү сабакты бизге согуш жылдары берди. Бул сабак мамлекет жана диний, анын ичинде ислам, уюмдары менен тыгыз кызматташуу зарылчылыгына байланыштуу. Ата-мекенге болгон сүйүүгө негизделген динчилдердин жана атеисттердин аракеттерин бириктирүү.

Төртүнчү сабак ислам факторунун масштабдуулугун терең түшүнүүнүн маанилүүлүгүнө тиешелүү. Ислам дүйнөсү өзүнүн маданий таасири менен гана эмес, ошондой эле географиялык алкагы жана зор экономикалык мүмкүнчүлүгү менен жогору.

Беишчи сабакты Кыргызстандагы улуу муундагы мусулман лидерлеринин (Хиндустани(Мухаммеджан Рустамов), Абдусаттар Даммула, Шермат уулу Сагынаалы, Нурматов Асатилла Осмоналиевич, Шахмухаммад Шахюнус уулу, Шакир кожо уулу Алимхан төрө, Жеенбеков Мусулманкул ажы, Назарбек уулу Максат ажы, Абдуллажан Максым Абдулахунов, Парпиев Мамасали ажы, Орунбаев Темирбай ажы, Камалов Садыкжан кары, Абдурахманов Кимсанбай ажы) тажрыйбасы берет. Алар совет мезгилинде жашаган, көпчүлүгү постсоветтик мезгилде да ишмердигин жүргүзүп жатышат.

КОРУТУНДУ

Изилденип жаткан мезгилдеги мамлекет менен исламдын мамилелеринде шарттуу түрдө төмөндөгүдөй мезгилдерди бөлүп көрсөтүүгө болот:

Биринчи – 1917-1927-жылдар-көз караш жана социомаданий система катары ислам менен келишичүүлүктү тандаган “тынч” мезгил. Талдоо көрсөткөндөй, Кыргызстандын түштүгүндө Ош, Жалал-Абад, Өзгөн кантондорунда 20-жж. аягына чейин шарият соттору, вакуфтар, молдолор советтик соттук, чарбалык жана билим берүү системаларына ийгиликтүү интеграциялашкан. Бул мезгил үчүн мусулмандарга агрессивдүү чабуулдун жоктугу мүнөздүү.

Экинчи – 1928-жылдан Улуу Ата Мекендик согуштун башталышына чейин- “репрессия” мезгили, мамлекет бул мезгилде ислам маселесине мамилесин өзгөртөт жана өз ара мамилелердин вектору баштапкы мезгил менен салыштырганда таптакыр карама-каршы жакка бурулду, болшевиктер эми исламга карата агрессивдүү мамилени көрсөтө баштады.

. Мындай динге каршы ишти жүргүзүүнүн негизги күчү ИИЭК (НКВД) органдары, “Күжүрмөн кудайсыздар союзу”, партиялык жана башка коомдук уюмдар болду. Динге каршы иш контрреволюцияга каршы таптык күрөш менен түздөн-түз байланыштырылды, бул күрөштүн негизин саясий репрессиялардын методдору жана административдик иш чаралар түздү.

Үчүнчү этап – Улуу Ата Мекендик согуштун башталышынан тартып 50-жж. чейин – мамлекет жана исламды өз ара мамилелеринде “союздаш жана өнөктөш болуу” мезгили.

Бул саясаттын маңызын мындай аныктоого болот:

- ислам уюмдары менен өлкөнүн жетекчилигинин ортосундагы мамилени жөнгө салуу, анын натыйжасында диний конфессиялар Германиянын үстүнөн жеңишке жетишүүдөүз салымын кошкон;

- Совет бийлигинин динге, анын ичинде исламга жасаган жылуу мамилеси дүйнөдө өлкө жөнүндө жылуу пикир жаратуунун инструменти болуп калды. Бул көп жагынан СССРге эл аралык мамлекеттик кызматташтык багыты боюнча жана коомдук, анын ичинде диний уюмдар аркылуу көптөгөн каражаттардын келишине көмөктөштү.

- Совет мамлекети мусулмандардын рухий талаптарын канааттандырууга жана Ата Мекенге патриоттук кызмат өтөөгө багытталган, исламды жана анын ишмердигин кайра жаратууга алып келген нормаларды түзүүгө киришти.

Төртүнчү мезгил – 50-жж. ортосунан 80-жж. чейин – “*атеисттик кысым*” мезгили. Соеттик Кыргызстандагы мамлекет менен диндин өз ара мамилелеринин проблемалары бул мезгилде марксисттик – лениндик методологиянын позициясынан гана изилденген.

Бешинчи мезгил – 1985-жылдан 1990-жылга чейин – “*исламдын легалдашуусу*”. Кайра куруу мамлекет менен исламдын жаңыча мамилелеринин башталышы болуп калды, ал ошол мезгилдеги партконференциялардын жана съезддердин негизги материалдарында чагылдырылган.

Ошентип, Кыргызстанда диний чөйрөдө мамлекеттин саясаты совет бийлиги жашаган мезгилдин ичинде үч негизге: *башкаруучу партиянын идеологиясына, ченемдик-укруктук базага жана борбордон чет жакаларга түшүрүлгөн мамлекеттин диний саясатын ишке ашырган бийлик жана башкаруу органдарынын системасына* таянып түзүлгөн. Мында үч негиздин бирөө эле өзгөрсө диний саясатты ишке ашыруунун формалары жана методдоу, ал эми айрым тарыхый этаптарда б ут багыт өзгөргөн.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

- Мамлекет коомдук жана эл аралык практикада исламдын баалуулуктарын пайдалануусу зарыл. Бүгүн ислам дүйнөсү маданий таасири, географиялык масштабы жана зор экономикалык мүмкүнчүлүгү боюнча үлкөн дүйнө.

- Кыргызстанда мамлекет-дин мамилелеринде бири-бирине каршы келген эки – совет мезгилинде тоталитардык-атеистик жана постсоветтик мезгилдеги либералдык моделдери иштеди, бирок алардын экөө тең алгылыксыз экендигин көрсөтү, ошондуктан Кыргызстан сабырдуу “өнөктөштүк” моделине муктаж.

- Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу КРнын диний иштери боюнча мамлекеттик комиссиясы өткөндүн катачылыктарынан сабак алуусу зарыл. Тарыхый татаал кырдаалдарда (кризис, согуш, бүлгүн) мусулмандарды өз тарабына тартуу ийгиликке алып келген. Биздин күндөрдө да ислам уюмдары менен буга окшогон проблемаларды чечүүдө

концептуалдык стратегиялык жана тактикалык ыкмаларды (кайрымдуулук, социалдык объектилерди куруу, ж.б.) иштеп чыгуу зарыл.

- Мусульман жамааттарынын өнүгүшүнүн Стратегиясы менен Концепциясын иштеп чыгууда совет мезгилиндеги аалымдардын мүмкүнчүлүгүн пайдалануу зарыл, алар үчүн мамлекетке урматтоо менен мамиле кылуу жана кызматташуу мүнөздүү. Балдар үйлөрүндө жана баш калкалоочу жайларда, түрмөлөрдө, карылар үйүндө, ооруканаларда кайрымдуулук жана тарбиялык иштерин активдүү жүргүзүп жаткан ислам уюмдарынын патриоттуулугуна шык-дем берүү үчүн аларга мамлекет тарабынан ачык колдоо керек.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылган

1. Мырзабаева Н.С. Чаткал өрөөнү Улуу Жибек жолунда. [Текст] / О.Караев, Н.С. Мырзабаева // Центральная Азия: вчера и сегодня.– Бишкек: БГУ, 2001. – С. 137-140.

2.Мырзабаева Н.С. Чаткал кыргыздарынын сөөк коюу каада салт, ырым жырымдары. [Текст] / Н.С. Мырзабаева // Вестник ЖАГУ.2006 – С. 79-84.

3.Мырзабаева Н.С. Изучение истории и культуры и традиционных религии в Кыргызстан. [Текст] /Н.У.Курбанова, Н.С.Мырзабаева //Перспективы развития духовного образования – взгляд в будущее Международный семинар- совещание представителей государств-участников СНГ г. Москва,2013.С.21-32

4. Мырзабаева Н.С. Проблемы религии в Кыргызстане и молодежь. [Текст] /Н.С.Мырзабаева // Эффективность реализации государственной молодежной политики:опыт регионов и перспективы развития. IV межд. народ. научно-практическая конференция.ЗабГУ.г.Чита 2014г.С.63-65

5. Мырзабаева Н.С. Токтогул Сатылгановдун чыгармачылыгында динге карата көз караштар. . [Текст] /Н.С.Мырзабаева // Тоо булбулу Токтогул Кыргыздын залкар демократ акыны Т.Сатылгановдун 150жылдык маарекесине арналган илимий жыйын - “Тарых жана Мурас” түрмөгү. – 2014.- 137-144-66

6. Мырзабаева Н.С. Борьба за “раскрепощение”мусульманки против норма шариата. [Текст] /Н.С.Мырзабаева //Известия вузов Кыргызстана.№ 6, 2015г.Бишкек-2015.С.46-47 (журнал входит в базу РИНЦ)

7. Мырзабаева Н.С. Особенности начального этапа государственно-мусульманских взаимоотношений в 1917-1927гг.2часть. [Текст] / Н.С. Мырзабаева // Труды VII межд.народ.научно-практической конференции «Проблемы науки и образования в условиях мировой глобализации » 2часть. Шымкент, 2015. С.46-49

8. Мырзабаева Н.С. Особенности начального этапа государственно-мусульманских взаимоотношений в 1917-1927гг. 1часть. [Текст]

/Н.С.Мырзабаева // Вестник Иссык –Кульского Университета, №40,2015.С. 242-244 (журнал входит в базу РИНЦ)

9. Мырзабаева Н.С. Орус оторчулардын саясатын сындаган заманчы акындардын диний көз караштары. [Текст] /Н.С.Мырзабаева // Борбордук Азияны дүңгүрөткөн улуттук боштондук көтөрүлүшкө 100 жыл: илимий - тажрыйбалык жыйын. - “Тарых жана Мурас” түрмөгү. – 2016. –144–147- бб.

10. Мырзабаева Н.С. Государственно-исламские отношения в Кыргызстане в военный и послевоенный периоды(1941-1985гг). [Текст] /Н.С.Мырзабаева // Путь науки.эл аралык илимий журнал, №9 (31),2016,Том 2.Волгоград, 2016. С.55-59 (журнал входит в базу РИНЦ)

11. Мырзабаева Н.С. Басмачылык кыймылындагы диний фактор. [Текст] /Н.С.Мырзабаева //С.Нааматов атындагы НМУнун ЖАРЧЫСЫ №4,2016.43–47бб.(журнал РИНЦ базасында чыгарылат)

12. Мырзабаева Н.С. Религиозная ситуация в современном Кыргызстане.[Текст] /Н.С.Мырзабаева // Международный журнал “Наука без границ” № 2 (7) 2017г.27-февраля.Москва. (журнал входит в базу РИНЦ)

Мырзабаева Нуржамал Сасалимовнанын 07.00.02 – Ата Мекендин тарыхы адистиги боюнча “Совет мамлекетинин исламга карата диний саясаты” (Кыргыз Республикасынын мисалында) деген темада тарых илимдеринин кандидаты окумуштуу даражасына изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: дин, ислам, мамлекет-ислам мамилелери, диний өкүлчүлүк, мусулман коомчулугу, диний уюмдар.

Диссертациянын изилдөө **объектиси** болуп совет мезгилинде Кыргызстандагы мамлекет-ислам өзара мамилелери эсептелет.

Изилдөө предмети болуп мамлекеттик аппарат аркылуу мамлекет – ислам мамилелерин түзүү, аны ишке ашыруу механизмдери, бул мамилелердин коомдун абалына тийгизген таасири боюнча чечимдерди кабыл алып турган Советтик мамлекеттин ишмердүүлүгү эсептелет.

Диссертациялык иштин максаты- Кыргызстанда мамлекет-ислам мамилелерин изилдөө, алардын өнүгүүсүнүн багыттарын, тенденцияларын жана карама-каршылыктарын алып чыгуу, Кыргызстанда мамлекет-ислам мамилелерин куруунун азыркы учурдагы тажрыйбасында пайдалуу боло ала турган практикалык сунуштарды берүү.

Изилдөөнүн методологиясы. Изилдөөнүн жүрүшүндө тарыхый таанып-билүүнүн негизги принциптери – историзм жана объективизм пайдаланылды. Салыштыруу, системалык талдоо жана статистика ж.б. сыяктуу методдордун комплекси кеңири пайдаланылды

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

Кеңири архивдик материалдардын негизинде Кыргызстандын мамлекет-ислам мамилелерин куруу боюнча мамлекеттик жана партиялык органдарынын ишмердүүлүгү жаңы концептуалдык көрсөтмөлөрдүн позициясынан талдоого алынды; советтик мезгилдеги мамлекет-ислам мамилелеринин чөйрөсүн укуктук жөнгө салуудагы негизги багыттар, тенденциялар, кемчиликтер жана карама-каршылыктар изилденди; мурда белгисиз болгон, толук изилденбеген архивдик материалдар пайдаланылды. мамлекет-ислам мамилелеринин топтолгон тажрыйбасын азыркы шарттарда пайдалануу боюнча сабактар алынды; илимий жыйынтыктар жана практикалык сунуштамалар иштелип чыкты.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси. Диссертацияда совет мезгилиндеги мамлекет-ислам мамилелеринин мүнөзү жөнүндө теориялык жоболор талданды жана системалаштырылды, алардын жыйынтыктары мамлекеттин исламга жана ислам диний уюмдарына карата мындан аркы стратегиясын жана тактикасын иштеп чыгуу үчүн пайдаланууга жарактуу.

Алынган маалыматтар, жыйынтыктар жана сунуштар Кыргызстандын тарыхы боюнча эмгектерди жазууда, окуу-методикалык усулдарды иштеп чыгууда, жогорку окуу жайларда окутууда пайдаланылышы мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук Мырзабаевой Нуржамал Саслимовны по специальности 07.00.02 – Отечественная история на тему: «Религиозная политика советского государства по отношению к исламу (на примере Кыргызской Республики)»

Ключевые слова: религия, ислам, государственно-исламские отношения духовенство, мусульманская община, религиозные организации.

Объектом исследования диссертации являются государственно- исламские взаимоотношения в Кыргызстане в советский период.

Предметом исследования является деятельность Советского государства в лице его государственного аппарата, принимавшего решения по строительству государственно-исламских отношений, механизм его реализации, влияние этих отношений на состояние общества.

Целью диссертационной работы является исследование государственно-исламских отношений в Кыргызстане, выявление направлений, тенденций и противоречий их развития, предложение практических рекомендаций, которые могут быть полезными в современной практике строительства государственно-исламских отношений в Кыргызстане.

Методология исследования. В ходе исследования применялись основные принципы исторического познания – историзм и объективизм. Широко использовался комплекс таких методов, как сравнительно-сопоставительный, метод системного анализа и статистики др.

Научная новизна работы. Научная новизна исследования состоит в том, что на основе обширных архивных материалов комплексно проанализирована деятельность государственных и партийных органов Кыргызстана по строительству государственно-исламских отношений с позиции новых концептуальных установок; исследованы основные направления, тенденции, недостатки и противоречия правового регулирования в сфере государственно-исламских отношений советского периода; привлечены ранее неизвестные архивные материалы; извлечены уроки по использованию накопленного опыта государственно-исламских отношений для современных условиях; сформулированы научные выводы и практические рекомендации.

Научная и практическая значимость исследования. В диссертации систематизированы и проанализированы теоретические положения о характере государственно-исламских взаимоотношений в советский период, результаты которых могут служить для дальнейшей разработки стратегии и тактики государства по отношению к исламу и исламским религиозным организациям.

Фактические данные, выводы и рекомендации могут быть использованы при создании научных трудов по истории Кыргызстана, при разработке учебно-методических пособий, в практике преподавания в учебных заведениях.

SUMMARY

Myrzabaeva Nurzhamal Sasalimovna

«The religious policy of Soviet state in relation to Islam (on the example of the Kyrgyz Republic)» Dissertation for the award of scientific degree of candidate of historical sciences. Specialty 07.00.02. - National History.

Keywords: religion, Islam, relations between state and Islam, priesthood, Muslim community, religious organizations.

The object of the research thesis is state-Islam relation in Kyrgyzstan during the Soviet period.

The subject of the research is the work of the Soviet state represented by its state apparatus, which takes decisions on the construction of public-Islamic Relations, the mechanism of its implementation, the impact of these relations on the state of society.

The aim of the research is to study state-Islamic relations in Kyrgyzstan, identify trends, tendencies and contradictions of their development, offering practical recommendations that can be useful in the modern practice of building relations between state and Islam in Kyrgyzstan.

Methodology of research: During research basic principles of historical cognition – historical and objective methods were applied. There were widely used on the complex of such methods, as comparative, method of system analysis of the systems, statistics and others.

The scientific novelty of the work: The scientific novelty of research is that on basis of the extensive archived materials activity of state and party organs of Kyrgyzstan on building of state-islam relationships with position of new conceptual options were analysed; basic directions, tendencies, defects and contradictions of the legal adjusting in the field of state-islam relations of soviet period were investigated; the unknown archived materials were revealed; lessons on the use of the accumulated experience of state-Islamic Relations to modern conditions were learned; scientific conclusions and practical recommendations were formulated.

The scientific and practical significance of the research. In this thesis the theoretical propositions about the nature of state-Islamic relations during Soviet period were systematized and analyzed, the results of which can be used for further development of the strategy and tactics of the state towards to Islam and the Islamic religious organizations.

The factual data, conclusions and recommendations can be used in the writing of scientific works on the history of Kyrgyzstan, in the development of teaching textbooks, in practice of teaching in schools.

Форматы: 64x80/16.   Офсет кагазы.
Көлөмү: 1,75 б.т.   Нускасы: 100

«Maxprint» басмасында басылды.

ИЗДАТЕЛЬСТВО
MAXPRINT
БАСМАСЫ

Дарек: 720045, Бишкек шаары, Ялта көчөсү 114
Тел.: (+996 312) 36-92-50
e-mail: maxprint@mail.ru